

درهم‌تنیدگی باورهای مذهبی و فعالیت اقتصادی (نمونه موردی؛ کاروانسراهای وقفی شهر آمل)

دکتر شهرام یوسفی فر^۱ - معصومه یدالله پور^۲

چکیده:

وقف در پیوند دادن نهادهای اقتصادی و اجتماعی شهرها به صورت مفصلی مهم عمل نموده و بینش اسلامی در ساخت بسیاری از تأسیسات شهری ایران چون کاروانسراها تأثیرگذار بوده است و همزمان با رشد شهرها با توجه به اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در دوره‌های مختلف تاریخی شکل و توسعه می‌یافت. موقوفه بودن تا باورهای دینی در جامعه به شکل نهادینه شده‌ای با فعالیت‌های اقتصادی پیوند بخورد. از این روی در این پژوهش با مطالعه موردی کاروانسراهای وقفی شهر آمل، این درهم‌تنیدگی باورهای مذهبی و فعالیت‌های اقتصادی شهرهای ایران مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

کلید واژه‌ها:

بازار، کاروانسرا، آمل، وقف، عناصر اقتصادی.

ایران در مسیر تجارت بین‌المللی قرار داشت و بخش عمده‌ای از مسیر جاده تجاری ابریشم از سرحدات شمالی ایران می‌گذشت، تأمین امنیت و رفاه بازرگانان در این مسیر طولانی که منبع کسب درآمد مهمی برای دولت بوده، امری ضروری بود^۳ از این رو در مسیر راه‌های مهم بین شهری کاروانسراها به فاصله مسافتی که کاروان در یک روز می‌توانسته طی کند، ساخته می‌شدند.^۴ رونق تجارت داخلی و خارجی و اهمیت دادن به راه‌ها و شهرهای زیارتی سبب شد که کاروانسراهای زیادی در این گونه جاده‌ها ساخته شود.^۵ در زمان صفویه کاروانسراهای درون شهری توسعه یافته و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار گردید تا جایی که در هر یک از کاروانسراها کالای به خصوصی معامله می‌شد و تجار در ارتباط با مال‌التجاره خود می‌توانستند در کاروانسراها رفت و آمد کرده، به دادوستد بپردازند^۶ و در دوره قاجار تیم و تیمچه اهمیت یافت^۷ که کارکردی شبیه به کاروانسراها داشتند. در واقع ایستگاه‌های کاروانی به صورت‌های متفاوت معرفی شده و مفهوم آنها یکی است. کلمه کاروانسرا به معنای خانه یا توقف موقتی است که از زمان صفویه معمول گردید^۸ و به رباط‌های بزرگ و جامع- در شهر و بیرون از آن - کاروانسرا می‌گفتند.^۹ پیشینه آن به دوره هخامنشی برمی‌گردد. کاروانسراها در مسیر شریان‌های ارتباطی و عناصر شهری به‌عنوان یکی از پدیده‌های بارز جغرافیایی همزمان با شکوفایی صنعت و کشاورزی در حوزه اسلامی افزونی یافت و بینش اسلامی در شکل ظاهری و ایجاد و دوام کاروانسراها اثر زیادی نهاد که بسیاری از نهادهای اقتصادی، اجتماعی شهر در مجموعه‌ای به نام بازار به صورت وقف بوده است و با توجه به این که وقف یکی از ارکان جامعه اسلامی است بسیاری از موقوفات آن صرف امور مذهبی شده است. از این رو در این نوشتار سعی بر آن است تا درهم تنیدگی باورهای مذهبی و فعالیت‌های اقتصادی شهرهای ایران را به صورت موردی (کاروانسراهای وقفی شهر آمل) بررسی کند. شهر آمل در گذشته دارای

کاروانسراهای متعدد بود که در بازار و یا محدوده بازار آمل، مجاورت دروازه‌های شهر و در مسیر تجاری جاده آمل قرار داشتند. برخی از این عناصر به مانند دیگر عناصر اقتصادی- اجتماعی شهر (دکان، حمام و...) به صورت موقوفه بوده است و موضوع وقف در رابطه با کاروانسراها به عنوان مفصلی مهم برای پیوند دو نهاد اقتصادی و مذهبی عمل می‌کرد.

پرسش پژوهش

۱. آیا در سازوکار موجود، ارتباط فعالیت اقتصادی با باور دینی در موقوفه‌ها به درستی تبیین می‌شد یا خیر؟

کاروانسراها، ساختار و کارکردها

کاروانسراها را شهر مینیاتوری اسلامی لقب دادند زیرا تمام آنچه را که در یک شهر اسلامی وجود داشت (مسجد، حمام، بازار و آب انبار) در خود جای داده بود.^{۱۰} یک کاروان بزرگ اغلب ده‌ها و حتی صدها چهارپا را شامل می‌شد که یک یا چند خانواده کامل را نقل مکان می‌داد و به‌طور معمول بازرگانان با کالاهای قیمتی و حتی زائران نیز همراه این کاروان‌ها بودند. علاوه بر این بسیار اتفاق می‌افتاد، همراه کاروان مردگانی را می‌بردند که قرار بود در مکان‌های مقدس (بقعه و امامزاده) دفن نمایند. به همین سبب است که اغلب در کنار کاروانسراها قبرستانی هم وجود دارد.^{۱۱}

کاروانسراها از لحاظ ساختاری به چند دسته تقسیم می‌شود:

۱. کاروانسراهای شهری؛ محل مبادلات کالاهای بازرگانی بود و مکانی هم برای اقامت مسافران داشت.^{۱۲} ۲. کاروانسرای کوهستانی؛ شامل اطاق‌های کوچکی است که به آسانی گرم می‌شود و در شب‌های سرد زمستان پناهگاه خوبی به‌شمار می‌رود و در بین راه‌هایی که از میان کوهستان‌ها عبور می‌کند، تعداد آنها زیاد است.^{۱۳}

۳. کاروانسراهای دشت؛ از ایام بسیار کهن در ایران وجود داشت. این ساختمان‌ها از یک سو محل اقامت موقت و استراحت برای مسافران و کاروانیان بود و از سوی دیگر مکان‌های بسیار مناسبی برای دفاع در برابر راهزنان به شمار می‌رفت.^{۱۴}

در مجموعه بناهای شهرهای اسلامی، کاروانسراها در رابطه با بافت مرکزی شهر و شریان‌های ارتباطی شهر و روستا فضای گسترده‌ای را اشغال می‌کرد. اغلب در مجاورت دروازه‌های شهر و در امتداد خیابان‌های اصلی، بازار و مسجد جامع شبکه بارزی از کاروانسرا وجود داشت.^{۱۵} دروازه‌های مختلف بر حسب اهمیت و کاروان رو بودن و همین‌طور وابستگی اقتصادی به بیرون یکی از این دروازه‌ها در شکل‌دهی بازار سهم مهمی داشتند.^{۱۶}

کاروانسراهای شهری، هم به‌عنوان مرکز توقف کاروانیان و هم به‌منزله کانون فعالیت‌های بازرگانی مورد استفاده بود و حتی برخی از آنها به‌منزله بخشی از بازار به‌شمار می‌آمد. بنابراین کاروانسراها هم‌تراز با دیگر عناصر شهری مهم مانند مسجد، مدرسه، بازار به‌گونه‌ای چشمگیر، فضای گسترده‌ای را به خود اختصاص می‌داد. در گذشته به سبب اهمیتی که برای کاروانسرا به‌منزله یک عنصر شهری قائل بودند، در هنگام بنیان شهر جدید یا گسترش و نوسازی شهرهای پیشین، به احداث کاروانسرا توجه زیادی می‌شد. گرچه پس از جانشینی وسایل نقلیه موتوری به جای نیروی حیوانی در طول پنجاه سال اخیر، کاروانسراها نقش پیشین خود را از دست دادند ولی هنوز به‌عنوان مراکز بازرگانی و صنایع محلی و انباری کاربرد دارد و گاه از برخی از آنها به‌عنوان حسینیه و جایگاه برگزاری آیین‌های مذهبی استفاده می‌شود.^{۱۷} در واقع در بازار تیمچه‌هایی وجود دارد که وسعت قابل توجهی دارند و سرپوشیده‌اند و در آنجا کالاهای مختلفی انبار شده که در ساعات روز معامله می‌شود و در اطراف آن حجره‌هایی که به‌صورت دفتر بازرگانان به‌شمار می‌رود و حتی می‌توان در آن اقامت اختیار کرد به‌همین دلیل است که برخی از جهانگردان این دو نوع ساختمان را به‌جای هم گرفتند.^{۱۸}

این مکان به فرقه خاصی تعلق نداشت. هر مسافری که در کاروانسرا مهمان می‌شد حبیب خدا بود همین موضوع سبب شد حضور افراد از سایر اقوام و ملل در کاروانسراهای آن زمان زمینه گفت‌وگو میان تمدن‌ها و ادیان گوناگون را فراهم آورد. خود این تبادل اندیشه در کاروانسراها سبب می‌شد که ایده‌های گوناگون از طریق جاده‌ها و دیگر کاروانسراها به نقاط دوردست منتقل شود. برخی از محققان غربی برآنند؛ رنسانس در اروپا مدیون فعالیت کاروانسراها در ایران است زیرا در همین کاروانسراها بود که تمدن اروپا پس از رنسانس پی‌ریزی شد.^{۱۹}

کاروانسراها در شهر آمل

تعداد کاروانسراها در سواحل جنوبی دریای مازندران در مقایسه با سایر مناطق اقلیمی ایران به نسبت کمتر است. در این سواحل به سبب بارندگی زیاد، شرایط آب و هوایی معتدل، آباد بودن کل منطقه، جمعیت به نسبت زیاد، نزدیک بودن مراکز جمعیت سبب شده تا نیازی به کاروانسراهای بین راهی به تعداد بسیار نباشد. با توجه به کاروانسراهای باقی مانده مشاهده می‌شود اغلب کاروانسراها در این منطقه در مسیر ارتباطی بین فلات مرکزی ایران و شهرهای این سواحل بوده است^{۲۰} که به احتمال بسیار زیاد این کاروانسراها توسط معماران و بنایان شهرهای فلات مرکزی ایران ساخته شد و مصالح مورد استفاده نیز برخلاف مصالح بومی که عمدتاً چوب و الیاف گیاهی بوده از مصالح پایدار مانند آجر، سنگ و ملات‌هایی از نوع آبی مانند آهک و ساروج که در مقابل رطوبت و بارندگی مقاوم می‌باشند، بوده است.^{۲۱}

در گذشته در سواحل دریای مازندران کاروانسراهای متعددی وجود داشته ولی امروزه اثری از آنها دیده نمی‌شود زیرا این ساختمان‌ها بیشتر از چوب بوده و از بین رفتند. با این حال بعضی از نمونه‌های آن در نواحی کوهستانی هنوز بر جای هستند^{۲۲} شاه عباس اول به دلیل علاقه‌ای که به منطقه مازندران داشت راه‌های ساحلی را آباد کرد، پل و کاروانسراهای متعددی ساخت و در نواحی باتلاقی راه‌های سنگ‌فرش

به وجود آورد. از این رو از استرآباد به بعد، ایستگاه‌هایی در کردمحله، اشرف، ساری، آمل و... وجود داشت.^{۲۳} این ساختمان‌ها گاهی به بانی آن منصوب می‌شد و گاهی به نام اشخاصی شهرت پیدا می‌کرد که به افتخار آنان این کاروانسراها را ساخته بودند. گاهی نیز کاروانسراها نام شهری را به خود گرفته است که در آن واقع بوده است یا مردم شهری را که از آن استفاده می‌کردند (کاروانسرای تبریزی). گاهی نیز به مناسبت کالاهایی که در آن انبار یا پیاده می‌شدند نام به خصوصی بدان‌ها می‌دادند (زغال چوب). گاهی نیز نام مصالحی که آن کاروانسرا با آن ساخته شده بود، موضوع نام‌گذاری روی آن می‌گردید (کاروانسرای سنگی). کاروانسراها در ایران به

دلایل تجاری، اقتصادی، سیاسی، مذهبی و جغرافیایی احداث می‌شده است.^{۲۴} سابقه داشتن کاروانسرا در شهر آمل به پیشینه تاریخی و اقتصادی آن برمی‌گردد. وجود بازار و تجارت داخلی و خارجی (برنج و ابریشم)، مشاهد بزرگان (مقبره میربزرگ، گنبد ناصر کبیر و...) و زیارتگاه‌ها (امامزاده‌ها) از مهم‌ترین عامل گستردگی کاروانسراهای شهری و برون شهری در آمل و جاده آمل است. موقعیت استراتژیکی آن نیز در ایجاد این گونه تأسیسات شهری تأثیرگذار بود. کاروانسرامحله یکی از محله‌های شهر آمل بود که ملگونف از آن نام برده است.^{۲۵}

بسیاری از کاروانسراهای شهر آمل با تکیه بر منابع و تحقیقات میدانی در نزدیکی رودخانه هراز و مجاورت آن قرار داشتند زیرا مناسب‌ترین شرایط برای ایجاد یک کاروانسرا این است که در کنار چشمه‌ای یا رودخانه‌ای قرار داشته باشد^{۲۶} بنابراین نام بسیاری از کاروانسراهای شهر آمل از بانی و مکانی که در آن قرار داشتند، برگرفته شده است.

در زمینه معماری کاروانسراهای شهر آمل اطلاعی در دست نیست چون هیچ نشانی از آنها نمانده است اما با مطالعه وقفنامه متوجه می‌شویم که برخی از این کاروانسراها در کنار قبرستان قرار داشتند که از لحاظ کارکرد مهم به نظر می‌رسد. از کاروانسراهای معروف آن: میرزا شفیع، کاروانسرای وزیری، قیصریه و دیگر

کاروانسراهای قدیمی آمل که نام آنها در کتب قدما ذکر شده است، اثری در دست نیست.^{۲۷} در نزدیکی پل دوازده پله آثار قلعه‌ای قدیمی وجود داشت که از آن به‌عنوان کاروانسرا استفاده می‌شد.^{۲۸} کاروانسرای حاجی حبیب‌الله اسکی، کاروانسرای ملاعباسقلی اسکی، کاروانسرای محمدابراهیم بهرستاقی، کاروانسرای حاجی محمدقلی اسکی معروف به دولت‌شاه واقع در بازار هارون‌محلّه را می‌توان نام برد.^{۲۹} برخی از این کاروانسراهای قدیمی در جریان نوسازی دوره رضاشاه تخریب و به جای آنها بیمارستان شیر و خورشید آمل احداث شد.^{۳۰} کاروانسراهایی نیز در میان راه دماوند به آمل و در دامنه شمالی جبال و روی گردنه امامزاده هاشم ساخته شدند زیرا در این مکان بهمن‌های متعدد و طوفان‌های شدیدی راه را بر کاروانیان مسدود می‌نمود. این کاروانسراها عبارتند از:

۱. امامزاده هاشم؛ این کاروانسرا در کنار امامزاده واقع است و به دستور شاه عباس اول بر پا شد.
۲. گامبوش؛ با قلوه سنگ و آهک ساخته شده و بر روی گردنه‌ای بین دو راه بسیار خطرناک قرار گرفته است. بنای آن قدیمی است زیرا گوشوارهای چهار طرف گنبد نشانه‌ای از اصول ساختمانی معمولی در زمان سلجوقیان است اما مردم محل این پناهگاه را از زمان شاه عباس می‌دانند.
۳. پلور؛ در پایین کاروانسرای گامبوش در کنار رودخانه لار و نزدیک یک چشمه گوارا ساخته شد. این کاروانسرا از عهد شاه عباس بزرگ است.
۴. میرزا عبدالله خان؛ این کاروانسرا به فاصله ۳۰۰ متر از امامزاده هاشم قرار گرفت و هنگامی که در عهد ناصرالدین شاه در اینجا راه می‌ساختند این پناهگاه را بر پا نمودند.

در این موقع چند کاروانسرای دیگر روی همین خط بر پا شد که بیشتر آنها بین امیریه و آمل واقع‌اند (برای شرح این موارد رجوع شود به کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها، ماکسیم سیرو). و در آخر می‌توان گفت بنا بر

منابع تاریخی و اسناد به دست آمده کاروانسراهای شهرستان آمل از نظر نوع مالکیت به چهار دسته تقسیم می‌شود: ۱. کاروانسرای شاهی، ۲. کاروانسرای خصوصی، ۳. کاروانسرای خیریه^{۳۱}، ۴. کاروانسرای وقفی.^{۳۲} شایسته یادآوری است که در شهرستان آمل به جز در نواحی کوهستانی از کاروانسراها اثری باقی نمانده است.

وقف و موقوفه در اسلام و ایران

در ادیان الهی صدقه جاریه جایگاه خاصی داشته و در تاریخ ایران روند ویژه‌ای را طی کرده است. وقف در جهان اسلام با رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تحقق پیدا نمود و موقوفات به صورت گسترده و در زمینه‌های متنوع در جامعه آشکار شد.^{۳۳} نقش وقف در فرایند شهرآفرینی سرزمین‌های اسلامی بااهمیت است و در دوران عثمانی و صفویه به اوج خود می‌رسد. سبک اصفهان تحقق آرمان شهر صفوی است که بناهای بازارهای سنتی ایران الهام گرفته از این مکتب است.^{۳۴} موقوفاتی که برای این مجموعه در نظر گرفته می‌شد همزمان با فعالیت اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، عامل مهم در تضمین تحرک و پویایی و شکوفایی شهرها بودند.^{۳۵}

وقف بر مساجد و مدارس و امور عام المنفعه (ساختن کاروانسرا، پل، حفر قنات و نیز وقف بر دستگیری از فقرا) در میان تمام ملل مسلمان رواج داشت اما وقف بر مراسم تعزیه‌داری سیدالشهدا علیه السلام و روضه‌خوانی و... در بین مسلمانان معمول نبود و فقط شیعیان به انجام چنین موقوفاتی مبادرت کردند و البته آن هم در شرایطی شکل می‌گرفت که شرایط سیاسی و اجتماعی کاملاً مساعد باشد که رسمیت یافتن آیین تشیع در ایران در اندک مدتی توانست موقوفات را جهت دهد.^{۳۶} بازار به عنوان عنصر مهم اقتصادی در نظام شهری ایران (صفویه) جایگاه پراهمیتی یافت^{۳۷} و نقش مذهبی مؤثری در شهرهای ایرانی و پیوندی ناگسستنی با معنویت و باورهای مذهبی جامعه داشت که مسجد جزء لاینفک آن به حساب می‌آید و قدرت اقتصادی آن متأثر از نیاز جامعه و مردم بوده و بیش از هر عنصری متکی به

اقتصاد مردمی است.^{۳۸}

بسیاری از موقوفات شهر آمل (مساجد، امامزاده‌ها، بقاع، حمام، کاروانسرا و دکان) به صورت مجتمع در کنار هم و اغلب در بخش تجاری (بازار) و در بافت قدیمی شهر قرار گرفته و عواید بسیاری از آنها به عزاداری امام حسین علیه السلام اختصاص یافته است که علت آن را می‌توان در نقش تشیع در جهت دهی به موقوفات این شهر دانست. از این روی تأثیر نهاد آموزشی دینی و نهادهای اقتصادی را می‌توان در بازارهای سنتی ایران جست‌وجو نمود.

کاروانسراهای وقفی آمل

تعدد کاروانسرا در ایران نشان دهنده اهمیت شهر در گذشته است. هارون محله که قسمتی از محله پل به یور بود، در ابتدای دروازه شرقی شهر آمل قرار دارد. در گذشته جنبه استراحتگاهی و اتراق کاروان‌ها را داشت.^{۳۹} دروازه‌های هر شهر نقش بزرگی در محل فعالیت‌های تجاری داشتند. بسیاری از تجمع‌های دادوستد در کنار (بیرون یا داخل) دروازه‌ها شکل گرفتند از این روی محورهای کاروانی درون شهری بستر مناسبی برای گسترش خطی بازارها بودند چنان که در بسیاری از شهرها (آمل) بازارها دروازه‌ای را به دروازه دیگر می‌پیوستند.^{۴۰} علاوه بر علت تجاری و اقتصادی و جغرافیایی ایجاد کاروانسراها، توقف مسافران برای انجام دادن فرایض مذهبی (نظیر نماز، روزه و...) و گاه عامل وجود اماکن متبرکه و زیارت نیاز به محلی برای استقرار در این مدت را در پی داشت.^{۴۱}

مالکیت برخی از کاروانسراهای شهر آمل به صورت وقف بوده است. کاروانسرای وقفی؛ جزو اوقاف بودند و عواید آن به خرج بناهای مذهبی می‌رسید (مسجد، مدارس و صومعه‌ها).^{۴۲} دو وقفنامه به دست آمده از کاروانسراهای واقع در بازار هارون محله آمل به صورت رونوشت از اصل است و واقفان آنها محمدقلی اسکی و حاجی محمدابراهیم بهرستاقی هستند که به ترتیب شش دانگ دکان و شش

دانگ کاروانسرا و یک باب دکان و یک باب کاروانسرای شمالی با همه ملحقات آن را وقف نمودند تا بعد از تعمیرات برای مجلس عزا و روضه خوانی حضرت امام حسین علیه السلام صرف شود. باور بازاریان آمل به نهاد وقف چنان بوده است که آن را در فعالیت های اقتصادی محترم می شمارند و خود را موظف به انجام نیات واقف می دانند. ۴۳ در حال حاضر این نوع از بناهای موقوفه با توجه به شرایط و نیاز مردم شهر آمل تغییر کاربری دادند. در ادامه در رابطه با پژوهش حاضر، دو سند از کاروانسراهای واقع در بازار هارون محله و یک سند از دکان واقع در بازار چهارسو از آقامیرزا علی اکبر تاجر آملی استنساخ شده است:

اسناد موقوفه

[سند شماره ۱]:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الواقف على الضمائر والمطلع على السرائر والصلوة على محمد ذى الشرف والافاخر و على آله الذين يكونون حجج الله على كل صالح و فاجر و بعد از آنجایی که جناب خیرالحاج حاجی محمدقلی اسکی دولت شاه در همیشه از ایام مورد فیوضات و توفیقات حضرت فیاض المطلق بود و از صمیم قلب راغب خیرات و مبرات بود و از این عالم ترقی نمود خواست که صدقات جاریه از او جاری شود لذا حاضر شد در نزد این احقر خدمه شرع انور در حالی که صفوف تصرفات از او ممضی بود وکیل نموده حقیر را که وقف نمایم تمامی شش دانگ دکان و شش دانگ کاروانسرای ایشان که واقفند در هارون محله آمل به این جهت که بعد از وضع مخارج تعمیرات سالیانه هر چه از منافع و وجه اجاره آن باقیمانده مخارج مجلس عزا و روضه خوانی حضرت حسین روحی ارواح العالمین له الفداء شود و تولید آن به خود واقف و بعده به اولاد القابل والا به عالم البلد می باشد و حقیر هم بنهج مذکور اجرای صیغه وقف ایجاباً و قبولاً نمودم فالعینان صار تا موقوفتین مقبوضتین فلا... ان تباعا

بسم الله الرحمن الرحيم

لشکری ۱۳۶

محمد بن محمد بن حسن

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم
وکنی با حرمی صفتی ازین فایده است که حضرت امیر است
ایضا و قیود آنرا با این طبع فایده است که در کتب
مستوفیاتی بلا سبب و شریعت را نکال

۱۳۱۱
۱۳۱۱

بسم الله الرحمن الرحيم

محمد بن محمد بن حسن

محمد بن محمد بن حسن

محمد بن محمد بن حسن

الحمد لله الذي جعلنا من النعماء والبطون على السراة وتصلوة على محمد ذي الشرف

وعلى آل البيت يكونون حج الله على كل صالح وفاجر وبعد از آنجا که جناب

عبارت می آید که در این کتاب در همیشه از ایام مرد فیوضات و توفیقات حضرت قیام
و از صمیم قلب راغب حیرات و هجرت بعد از آنکه عالم ترقی نموده است در صدقات عبادت
جاری شود لذا حاضر شد در نزد این حضرت مقرر شد شرح انور در حالتیکه منصفان
مضی بود و کمال نموده حقیر را که در تفخیم تمام شد آنک و کان شد آنک کار در سرای
که در اقصی در بارون محله آمل باین جهت که بعد از وضع مخارج تعویبات لایزال
منافع و وجه اجاره آن باقی ماند مخارج مجلس عزاداری حضرت حسین در آنجا
لایزال شود و تولیت آن بخدمت اوقف و بعد با داده اقبال و الله العالم البید
و حقیر هم باینجه مذکور اجراء صیغه وقف ایجاب و قبول نمودم فالعینان صاسرا
مقبوضین فلا یفزعون متابعا و ترهبایل همما با بقان و قواب تثبیتها مرجع
و ینفعه لا ینفع مال ولا سؤل و علی مبدلها اثم و خذ لان و بعد
من رحمة الله تم هذا وقد اجريت صیغته اوقف فی ثمانین شهر ذی القعدة
من شهر ۱۳۱۱ بکره ۱۷۱ بیت دفتر و قنایات از سر گرفته در دفتر

۷ - >

در وقت بر سر کتات
محمد بن محمد بن حسن

و ترهنا بل هما ثابتان و ثواب تثبیتها راجع الی الواقف و ینفعه یوم لا ینفع مال و لا بنون و علی مبدلها اثم و خذلان و بعد من رحمه الله قم هذا او قد اجريت صیغته الوقف فی ثمانیه من شهر ذیعقده الحرام من شهر ۱۳۱۱ به شماره ۱۷۱؛ ثبت دفتر وقفامجات آمل گردید- دفتر فرهنگ آمل- علوی رونوشت با اصل یکسان است. [امضا: ناخوانا]

[حاشیه بالا وسط]: قد اقر الواقف بالوقف علی الجبهه المرقومه فی الورقه... ۱۳۱۱،

محل مهر: عبده اسمعیل حسنی

[حاشیه بالا چپ]: بسم الله تعالی، قد حضر جناب الحاج المذكور لدى الاحقر... و وکلنی باجرای صیغته الوقف فالحقیر اجريت الصیغه ایجاباً و قبولاً فی تاریخ المتن فالعینان مذکورتان موقوفتان بلاریب و شبهه و اشکال، ۱۳۱۱، محل مهر: یا احمد؛ محل مهر: لا یقرء؛ محل مهر: طاهر ابن شفیع؛ محل مهر: حاجی ابن عبدالله؛ د-۷

[سند شماره ۲]:

بسم الله و الحمد الحمدلله و الصلوة و السلام علی رسول الله غب الحمد و الصلوة غرض از نگارش و تحریر این وریقه شرعیه آن که حاضر شد عالمأ عامداً خیرالحاج و العمارالحاج حاجی محمدابراهیم بهرستاقی من طایفه اردشیر در صورتی که جمیع اقرار شرعیه او ممضی و نافذ بود و من غیر شایبه الاکراه والاجبار بل بالطوع والرغبه والاختیار و جوازالتصرف و بعدالحضور دانسته و فهمیده و رسیده مصالحه صحیحه شرعیه منجزها اسلامیه نمود همگی و تمامت یکباب دکان قبلی و یکباب کاروانسرای شمالی ابتیاعی خود را که واقع و کائن می باشند در بازار قریه هارون محله مع کافه ملحقات و عامه مضافات و منضات آن من الممر و المدخل و رهگذر و آبگذر و باغچه جنب دکان و کل ما یتعلق بهما را مع باغچه جنب کاروانسرا را آنچه شایسته ملکیت دارد ذکر او لم یذکر ستمی اولم یسم من غیر استثنا شی مما ذکر بدارنده این وریقه شرعیه خیرالحاج و العمار حاجی محمدقلی

اسکی ملقب بدولت شاه بمال المصالحه مبلغ پنجاه تومان وجه رواج ناصرالدین شاهی دام اقباله مع اسقاط کافه خیارات نیز خیارالغبین و لو کان فاحشاً بلافحش مال المصالحه نیز فی مجلس العقد و الصلح عاید و واصل مصالح مزبور گردید کما این که مصالح مزبور اخراج ید ملکانه نمود در مصالح عنه و بتصرف متصالح درآورد و له التصرف فی المصالح عنه کتصرف الملاک فی املاکهم و ذوی الحقوق فی حقهم بای نحوشاً و اراد و بعد ذلک مصالح مزبور خود را ضامن درک شرعی قرار داد که عند ظهور المدعی و خروج المستحق از عهده کلی و جزیی در مصالح عنه بیرون آید صیغته المصالحه الصحیحه الشرعیه مع اجتماع شرایط المصالحه بالعربیه و الفارسیه مشتمله علی الایجاب و القبول الشرعین کما قررت فی الشریعه سمت جریان و حصول پذیرفته و کان وقوع ذلک فی هجدهم ...

رونوشت با اصل یکسان است، [امضا: ناخوانا]

[حاشیه بالا وسط]: المصالح المرقوم قد اقر و اعترف بالصلح المزبور و اخذ مال المصالحه سلخ ربیع الثانی ۱۰ شهریور ۱۳۰۴، محل مهر: لا یقرء
[حاشیه بالا چپ]: قد وقعت المصالحه المزبوره فی الوریقه بتمامها واحد مالها لدی الاحقر ۱۳۰۴، محل مهر: لا یقرء

[حاشیه بالا راست]: قد اعترف... محل مهر: عبده عباسعلی

محل مهر: عبده آقاجان؛ محل مهر: عبده میرزا آقا؛ محل مهر: سلام علی ابراهیم؛
محل مهر: محمدعلی، بقی لا یقرء

[حاشیه وسط راست]: حدود دکان، حدی متصل بکاروانسرای حاجی حبیب الله اسکی، حدی متصل بکاروانسرای ملاعباسقلی اسکی، حدی متصل بشارع عام پشت دکان؛ حد کاروانسرا، حد متصل بدکان میرزا آقاجان اسکی، حد متصل بکاروانسرای حاجی حبیب الله اسکی، حد متصل بقبر مرحوم حاجی ملاعلی، محل مهر: لا یقرء؛

[سند شماره ۳]:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الواقف على الضمائر و المطلع على السرائر والصلوة والسلام على محمد و آله خیر الاوائل و الاواخر و لعنته الله على اعدائهم اجمعين فى يوم تبلى السرائر. و بعد غرض از تحریر این وریقه و باعث بر تسطیر این... آن که توفیق رفیق شامل احوال جناب مستطاب عمده الاشراف و التجار آقامیرزا علی اکبر تاجر آملی گردید که برای ذخیره یوم الحاحه که یوم لاینفع مال و لابنون الا من انى اله بقلب سلیم و برای... و موجب شفاعه و رفاهیه فراهم نماید لذا بمقتضی حدیث شریف از مات ابن آدم انقطع عمله الا من ثلث که از آنهاست صدقه جاریه لذا حاضر شد جناب معظم الیه و بعد الحضور وقف مؤبد و حبس مخلد... طلباً لمرضات... و تمامت نصف یک باب دکان واقعه در چهارسوق آمل را که تحدید آن در حاشیه ورقه مسطور خواهد شد با جمع توابع شرعیه و لواحق عرفیه از... و رقبه کل مایتعلق بها... الارض الی عنان السماء برای صرف در مطلق وجود... فی سبیل الله تعالی از صرف در عزاداری حضرت سیدالشهدا و آبا و اولاد طاهرین و اصحاب کرام الجناب ارواحنا فدا... در خانه خود... در هر زمان و افتخار... و ابناء السبیل و در تعمیرات مساجد و حمامات... آن که چنانچه خدای نخواستہ از اولاد و احفاد و بطون لاحقه واقف مسطور و مرحوم آقامحمد اخوی ایشان از مصادیق و مصرف وجوه... عنوان... مصرف خود نمایند بالجمله متولی در هر طبقه مختار باشد در هر مصرف بر... اسلامی صرف نماید و تولیت آن مادام الحیوة با خود قرار داده بعد از خود به اولاد ذکور خود نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن بشرط القابلیه و الصلاحیه حتی آن که اگر بطن بعید صالح باشد با وجود بطن قریب بغیر صالح بعید صالح مقدم خواهد بود در صورت فساد... جز اکبر ارشد قریب مقدم بر غیر اینهاست ثم بعد الانقراض... به اولاد ذکور از اناث ثم بر فرض انقراض با عالم صالح بلده آمل از طایفه آملی می باشد و باید منافع موقوفه بعد از مخارج لازمه و تعمیرات صرف در مصارف... توضیح آن که نصف نصف دکان را

که عبارت باشد از یکربع از بابت ثلثیه مرحوم مغفور آقا محمد الواقف و واقف معظم وقف شد باستحضار و اذن وقتی دیگر آن مرحوم جناب... ملا محمد صادق و ربع دیگر را خود واقف نمودند به استحضار و اذن سه نفر اولاد او و هم... میرزا حاجی علی و آقا امان الله و صیغه الواقف حبسما رقم جاری گردید و قبض که از شرائط صحه واقف باشد به حصول موصول شد فالوقف علی حسب بالوقفها..... فی شهر الصفر الخیر ۱۳۴۴

[حاشیه بالا چپ]: بسم الله الرحمن الرحیم، اجريت صیغه الوقف علی ما رقم حبسما رقم وجعل تولیه حسب بامطر و قدمتم بالقبض فصار وقفاً صحیحاً شرعياً لایباع و لایوهب و لایرهن فمن بدله بعد ما سمعه فانها... فی شهر صفرال...؛ [امضا: ناخوانا]؛ [سجع مهر: ناخوانا]

[حاشیه بالا راست]: قد صحه بما..... محمدصادق ۱۳۴۲، [سجع مهر: ناخوانا]
[حاشیه وسط راست]: وقفت الوقف بما رقم فی الوریقه انا... احمد [سجع مهر: احمد]

[حاشیه پایین راست]: توضیح آن که دکان مزبور... به استاد... قصاب آملی به جنوب و شمال موقوفه سادات شاهانداشت و دکان موقوفه آب انبار و شرق و غرب بمعبر بازار و پشت بازار فی تاریخ المتن ۱۳۴۲

نتیجه

کاروانسراهای شهر آمل در گذشته در بازار یا در مسیر ارتباطی و بازرگانی شهرهای ایران قرار داشت و علاوه بر عملکرد اقتصادی همواره مکانی برای آشنایی و رد و بدل کردن اطلاعات و مسایل مربوط به بازار و جامعه ایران بود. مالکیت برخی از این نوع تأسیسات شهری به صورت وقف بوده است که تأمل در اسناد به دست آمده نشان می‌دهد موقوفات در شهر آمل پشتوانه نهادهای مذهبی و اقتصادی شهر هستند و در پیوند دادن این دو نهاد، نقش مهمی را در این شهر از

گذشته‌های دور ایفا می‌نماید به نحوی که می‌توان گفت بازاریان به درست ادا شدن حق موقوفه‌ها پایبند هستند و با توجه به این که عواید به دست آمده از نهادهای اقتصادی شهر آمل (دکاکین، کاروانسرا و...) صرف بناهای مذهبی یا امور مذهبی چون عزاداری امام حسین علیه السلام می‌شده است افراد خیر و معتقد برای رشد و توسعه شهرشان این گونه مکان‌ها را وقف می‌نمودند تا برای تاجران و کسانی که برای دادوستد به شهر آمل می‌آمدند، مکانی برای استراحت و انجام عبادت باشد. امروزه این گونه از بناهای موقوفه در شهر آمل با توجه به نیازهای جامعه تغییر کاربری دادند.

پی‌نوشت‌ها:

۱. استاد تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
۲. کارشناس ارشد ایران شناسی - دانشگاه شهید بهشتی
۳. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، صص ۳۳۸-۳۳۹
۴. همان، ص ۳۳۸
۵. نامه انجمن، شماره ۲۴، ص ۱۳۰
۶. همان، ص ۱۳۱
۷. ریخت شناسی بازار، ص ۵۰
۸. کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها، ص ۵۴
۹. آشنایی با معماری اسلامی ایران (ساختمان‌های درون شهری و برون شهری)، ص ۲۳۲
۱۰. رشد معلم، شماره ۸، ص ۵۱
۱۱. کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها، ص ۶۹
۱۲. همان، ص ۲۰۹
۱۳. همان، ص ۷۴
۱۴. همان، صص ۸۸-۸۹
۱۵. تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸، صص ۲۸-۲۹
۱۶. آشنایی با معماری اسلامی ایران (ساختمان‌های درون شهری و برون شهری)، ص ۱۲۳
۱۷. تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸، صص ۲۸-۲۹
۱۸. کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های

۳۷. ریخت‌شناسی بازار، ص ۴۱
 ۳۸. همان، ص ۷۰
 ۳۹. از آستارا تا استارباد، مجلد چهارم،
 ص ۷۲؛ مازندران و استرآباد، ص ۷۰
 ۴۰. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱،
 صص ۱۳۶-۱۳۷
 ۴۱. ریخت‌شناسی بازار، ص ۹۱
 ۴۲. همان، ص ۶۳
 ۴۳. عطارزاده و هدایتی؛ عطار و
 موکت فروش

منابع:

کتاب

۱. از آستارا تا استارباد، منوچهر ستوده،
 مجلد چهارم، وزارت فرهنگ و ارشاد
 اسلامی، ۱۳۶۶.
 ۲. آشنایی با معماری اسلامی
 ایران(ساختمان‌های درون شهری و
 برون شهری)، محمدکریم پیرنیا، ۱۳۸۸.
 ۳. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، وحید
 قبادیان، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۳.
 ۴. ریخت‌شناسی بازار، آذیتا رجبی، تهران،
 آگاه، ۱۳۸۵.
 ۵. کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های
 کوچک میان راه‌ها، ماکسیسم سیرو،
 ترجمه: عیسی بهنام، سازمان ملی
 حفاظت آثار باستانی ایران، ۱۹۴۹م.

- کوچک میان راه‌ها، ص ۲۱۰
 ۱۹. رشد معلم، شماره ۸، ص ۵۱
 ۲۰. بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، ص
 ۳۴۰
 ۲۱. همان، ص ۳۴۲
 ۲۲. کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های
 کوچک میان راه‌ها، ص ۳۸
 ۲۳. همان، ص ۵۲
 ۲۴. ریخت‌شناسی بازار، ص ۹۱
 ۲۵. از آستارا تا استارباد، مجلد چهارم،
 ص ۲۶
 ۲۶. کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های
 کوچک میان راه‌ها، ص ۲۱۵
 ۲۷. رجوع شود به کتاب از آستارا تا
 استارباد، منوچهر ستوده
 ۲۸. مرآةالبلدان، ج ۴، ص ۲۰
 ۲۹. وقفنامه
 ۳۰. از آستارا تا استارباد، مجلد چهارم،
 ص ۷۱
 ۳۱. کاروانسراهای ایران و ساختمان‌های
 کوچک میان راه‌ها، ص ۵۴
 ۳۲. همان، ص ۶۳
 ۳۳. نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو
 فرهنگ اسلامی، صص ۱۵۵-۱۵۶
 ۳۴. ریخت‌شناسی بازار، ص ۴۳
 ۳۵. نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو
 فرهنگ اسلامی، صص ۱۵۷-۱۵۸
 ۳۶. دانشکده ادبیات و علوم انسانی
 اصفهان، شماره ۴۰، ص ۵۰

۶. مازندران و استرآباد، رایینو، ه.ل؛ ترجمه: غلامعلی وحید مازندرانی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.

۷. مرآة البلدان، محمد حسن خان اعتماد السلطنه، ج ۴، به تصحیح عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۶۷.

۸. نظریه‌هایی درباره شهرهای قلمرو فرهنگ اسلامی، اشرف السادات باقری، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۶.

مقاله

۱. به شهر مینیاتوری خوش آمدی؛ پیدایش کاروانسراها و نقش آنها در گردآوری و گسترش دانش بشری، سعیدقلی کردی، رشد معلم، شماره ۸، ۱۳۸۴.

۲. بینش اسلامی و جغرافیای شهری، عباس سعیدی رضوانی، تحقیقات جغرافیایی، شماره ۸، ۱۳۶۷.

۳. تجارت خارجی در دوره صفویه، حکیمه امیری، تاریخ روابط خارجی، شماره ۸ و ۷، ۱۳۸۰.

۴. تشیع و وقف در عصر صفوی، زهت احمدی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان، شماره ۴۰، ۱۳۸۴.

۵. کاروانسراها؛ جلوه‌ای از معماری ایرانی - اسلامی، سید ابوالفضل جعفری نژاد، نامه انجمن، شماره ۲۴، ۱۳۸۵.

۶. مدخل بازار، اردوان امیرشاهی، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱، ۱۳۸۱.

مرکز آرشیوی

اداره اوقاف و امور خیریه شهرستان آمل

مصاحبه

۱. رضا عطارزاده، عطار، مکان مصاحبه: بازار چهارسو، عطاری بابونه حسن عطارزاده، ۱۳۸۷/۱۰/۱۷، ساعت مصاحبه ۱-۳ بعدازظهر

۲. قدرت‌الله هدایتی، موکت فروش، مکان مصاحبه: راسته نمدمالان، جنب مسجد آقاعباس، فروشگاه فرش و موکت بابک، تاریخ مصاحبه: ۱۳۸۷/۷/۲۲، روز مصاحبه: دوشنبه، ساعت مصاحبه: ۹/۵-۱۱/۵ صبح